

Nekoliko knjiga o počecima moderne Hrvatske (M. Gross, P. Korunić, I. Kršnjavi)

Prinosi raspravama o njima

VLADO OŠTRIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

1. Povod za redigiranje ovoga preglednog članka bila je zanimljiva Naša tema (tj. osnovni tematski blok) u časopisu »Naše teme«, 7—8/1989. Pod nazivom *Počeci moderne Hrvatske* obuhvatila je povećí prostor u časopisu (str. 1864—1954), a sadrži 28 tekstova dvadeset i dvoje autora u pet tematskih skupina. Zajednički uvodni tekst D. Roksandića, »U povodu dijaloga u hrvatskoj historiografiji«, 1864—66, sadrži vrlo korisne sustavne obavijesti o rezultatima »dijaloške orijentacije« u ostvarivanju dugoročnoga istraživačkog projekta o političkoj misli u Hrvatskoj, na osnovi zamisli »da se koristi što je moguće veći broj relevantnih znanstvenih povoda koji su u vezi s ciljevima Projekta, da se organiziraju rasprave stručnjaka, kojima bi se ubrzavalo rad a istovremeno i stalno javno verificiralo istraživačku politiku u njemu« i opće pretpostavke da »uspješno ostvarivanje projektnih zadataka pretpostavlja također što je moguće šire prostore dijaloga i u hrvatskoj i u jugoslavenskoj historiografiji i u društvenim naukama općenito«. Djelatnost koja se, u skladu s time, razvila 1985—1989. imala je pridonijeti obogaćivanju »kulture dijaloga i kulture povijesnog mišljenja«, između ostalog i »dezideologiziranju hrvatske i jugoslavenske historiografije«.

2. Uvodni tekst daje obavijesti o desetak znanstvenih rasprava. Slijedi izbor iz četiriju takvih rasprava, pod posebnim nazivima »Počeci moderne Hrvatske« (knjiga M. Gross), »Modernizacija Hrvatske između politike i kulture« (»Zapisci...« I. Kršnjavoga), »Jugoslavizam u hrvatskoj i slovenskoj politici« (knjiga P. Korunića) i »Krajiška refeudalizacija i počeci modernizacije« (u povodu djela D. Roksandića »Vojna Hrvatska — La Croatie militaire, Krajiško društvo u Francuskom carstvu (1809—1813)«, I—II, »Školska knjiga«, Zagreb 1988).

3. Sve četiri tematske skupine sadrže dijelove izlaganja (uredničke bilješke — str. 1867, 1885, 1902, 1912 — navode sve sudionike), a uvršteni su »svi pripjeli autorizirani prilozi ili znanstveni članci« (1886), no, koliko mi je poznato, uglavnom nije bilo prethodne organizacije rada na pripremanju zapisa svih izlaganja i njihovom autoriziranju ili autorskom priređivanju, pa je, rekao bih, objavljeno ono što je, u pripremanju toga trobroja, bilo uredništvu pri ruci.

4. Prosudjujući da može biti korisno za daljnju recepciju tih vrijednih knjiga, ako se pojave još neki prinosi, iskoristio sam objavljivanje toga sveska »Naših tema« kao povod da zapise svojih prinosa raspravama koje sam već dobio ili naknadno zatražio i primio pripremam za tisak, dijelom ih nanovo oblikujući i proširujući (uključujući i bilješke). Sudjelovao sam u trima od spomenute četiri rasprave, pa tekst koji slijedi ima tri dijela, koja čine određenu cjelinu — povezuje ih značenje tih knjiga za društvenu povijest Hrvatske od desetljeća neoapsolutističke modernizacije Hrvatske (pedesete godine XIX st.) do »dugog desetljeća« (1900—1914) u kojemu se daljnje mogućnosti modernizacije i europsizacije Hrvatske u sklopu dvojne Monarhije bitno »troše« i potpuno iscrpljuju do globalne ratne krize 1914. i narednih godina.

I. »Počeci moderne Hrvatske« u kontekstu tradicijske i moderne hrvatske historiografije

Uvodne napomene

Navedeni naslov dio je pripremanja za tisak prinosa raspravi u povodu knjige Mirjane Gross »Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860« (Zagreb 1985) 19. lipnja 1986. Govorili su (ovim redom) N. Stančić (uvodno izlaganje), D. Pavličević, H. Sirotković, Olga Supek, P. Strčić, Agneza Szabo, M. Bjelajac, V. Oštrić, D. Roksandić, Andrea Feldman, A. Szabo (2. put), N. Stančić (2. put), M. Gross, D. Roksandić (zaključne napomene).

U »Našim temama« objavljena su izlaganja D. Pavličevića (Drugačije o neoapsolutizmu u Hrvatskoj (str. 1867—1870), A. Szabo (prvo izlaganje, »Prema socijalnoj historiji«, 1876—1879), M. Bjelajca (»Klasna borba« ili kriminal, 1880) i M. Gross (Kako pisati »historiju društva«? 1881—1885).¹ Izostavljanjem 9 izlaganja, od ukupno 14, neke su teme izostale, a neke reducirane, pa, npr., M. Gross u objavljenom prilogu raspravlja i o iskazanim mišljenjima koja u uredničkom izboru izlaganja nisu bila objavljena.²

Svoj prinos raspravi objavljujem prema prijepisu stenograma sa svim nužnim poboljšanjima izričaja, skraćenjima i određenim dopunama.

Prinos raspravi

1. Značenje i značajke ove knjige takvi su da je potpuno na mjestu govoriti u povodu njena objavljivanja i o razvitku moderne hrvatske historiografije,

¹ Usp. i prikaz Koraljke Manojlović, Povijesni prilozi u »Našim temama« 1985—1989. god., *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP), 1—2/1990, 214—215.

² Objavljenom dijelu te rasprave treba dodati, uspoređujući, oveći osvrt M. Švaba u *Časopisu za suvremenu povijest*: Uz knjigu Mirjane Gross, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb 1985/1986, 521 str., 1/1986, 171—177. Napisan je poslije održane rasprave (ČSP 1/1986. ušao je u tisak u kolovozu t. g.) kojoj autor, na žalost, nije prisustvovao, a tek je objavljivanjem izbora iz rasprave u *Našim temama* 7—8/1989. mogao ući u širi diskusijski sklop. Idealna pretpostavka M. Švaba (»Tek će skup specijalista moći meritorno ocijeniti pojedine dijelove knjige [...]«, 177) nije se mogla ostvariti u spomenutom diskusijskom sklopu, a ne bi je ostvarilo ni objavljivanje cjelokupne diskusije. Ipak, povedena je, barem, »ozbiljna rasprava, kakvu to djelo i zaslužuje« (isto).

u određenoj cjelini tog razvitka, kao što je učinjeno, s punim pravom, u uvodnom izlaganju.³

U nekoliko prvih napomena, govorio bih također o historiografskom kontekstu, kojemu knjiga pripada, s nekoliko podataka i razmišljanja koji su u vezi s time.

Ta je knjiga rezultat određenog razvitka historiografije u Hrvatskoj — ima barem relativni oslonac u razvitku historiografije — i poticaj za daljnji, budući razvitak na koji se može i treba računati.

Pojavu te knjige, po mom osobnom sudu, ne bi trebalo koristiti za paušalno i preoštro (neodmjereno, »impresionističko«, površno) kritiziranje hrvatske historiografije.⁴

U povodu pojave te knjige, radije bih govorio o određenom napretku historiografije, napretku kojega je i ta knjiga sastavni dio i izraz, ali ona u isto vrijeme taj napredak vuče u, nadajmo se, bližu budućnost historiografskog rada. Knjiga je na izvanredno kvalitetan način popunila nešto što svaki čitatelj, kojega zanima 19. stoljeće može primijetiti i osjetiti — da je razdoblje neoapsolutizma bilo relativno zanemareno baš u pogledu opsežnog, kompleksnog i metodološki inovacijskog istraživanja. U tom se pogledu knjiga uklapa u neke rezultate koji su postignuti.

To su, s jedne strane, ozbiljni rezultati koji su do sada postignuti u istraživanju razdoblja ilirskog pokreta i revolucije, s kontrarevolucijom 1848/49, uključujući i razdoblje od kraja 18. stoljeća do početka ilirskog pokreta koje je također na zanimljiv i kvalitetan način u novije vrijeme obrađeno, posebno u radovima Jaroslava Šidaka.⁵

S druge strane, u istraživanju razdoblja od 1860, 1861, do uvođenja dualizma, zatim razdoblja dualizma, postignuto je također mnogo, ali je u svemu tome nedostajala izvanredno značajna karika — razdoblje neoapsolutizma.

Za razdoblje od 1860. do 1914. određenu važnost ima i dalje udžbenik četvero autora — prof. dr. Gross jedna je od njih — »Povijest hrvatskog naroda g. 1860 — 1914«⁶ u vrijeme svoga objavljivanja historiografska građevina, koja

³ Objavljeno je na drugom mjestu: N. Stančić, Znak promjena, *Danas*, br. 226, 17. 6. 1986, 33—34.

⁴ Ovdje ispuštam dio teksta, jer ta tema diskusije (u ovom slučaju polemike) nije objavljena u *Našim temama* (nalazila bi se, ovim redom, u izlaganjima P. Strčića, V. Oštrića, D. Roksandića, N. Stančića, M. Gross), pa ne bi bilo korektno da je uključujem.

⁵ Jednu vrstu osvrta na te radove objavio sam u *Časopisu za suvremenu povijest*, na žalost u rubrici In memoriam: Prof. dr. Jaroslav Šidak (4. siječnja 1903—25. ožujka 1986), 3/1985, posebno 194—197. U međuvremenu je prvi od tih radova — Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790—1827) — ponovo objavljen — posmrtno — uz dnevnik biskupa Maksimilijana Vrhovca u prvom tomu. Posmrtno je objavljena i knjiga J. Šidaka i skupine koautora (V. Foretića, J. Grabovca, I. Karamana, P. Strčića i M. Valentića) *Hrvatski narodni preporod — Ilirski pokret*, Zagreb 1988.

U drugoj, novijoj literaturi zapaženo mjesto pripada N. Stančiću. Dio radova napisanih u najnovijim obljetničkim povodima nije još objavljen (hoće li uopće doći do objavljivanja?), npr. radovi i diskusija na skupu Ideologija ilirskog pokreta (Zagreb, 19—20. XII 1985). D. Roksandić, U povodu dijaloga, n. dj., 1865, spominje nakanu objavljivanja posebnog izdanja.

⁶ Knjiga J. Šidaka, M. Gross, I. Karamana, D. Šepića, Zagreb 1968.

je izvedena na temelju u ono vrijeme realno mogućeg nacrtu, prema takvom nacrtu i zaokružena, dovršena, a ujedno je ostala otvorenom za daljnje nadgrađivanje, za daljnji historiografski rad, pa je i u istraživanju povijesne situacije Hrvatske, u prijelazu k dualističkom sustavu i unutar dualizma, nakon te knjige također veoma mnogo učinjeno, ali je neprekidno nedostajala obrada razdoblja neoapsolutizma.⁷

Spomenuo bih da značajan i u svakom pogledu poticajan zbornik »Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)«, koji je uredila M. Gross i u njemu objavila niz autorskih priloga,⁸ također ne obuhvaća u posebnom prilogu razdoblje neoapsolutizma, ali usporedba određene skupine radova, posebno četiri rada M. Gross i priloga I. Karamana, s analizom što se u tim tekstovima odnosi na razdoblje neoapsolutizma, pokazuje niz elemenata za mnogo složeniju »građevinu« koja je u knjizi M. Gross konačno i realizirana. I u tome nalazimo elemente određenoga razvitka.

Podsjetio bih na veoma zanimljiv i poticajan tekst Jaroslava Šidaka — Bachov apsolutizam — priređen za Enciklopediju Jugoslavije i objavljen u oba njezina izdanja.⁹

Ako pročitamo taj tekst, ponovo, nakon knjige M. Gross, i usporedimo jedno i drugo, uočiti ćemo zapravo da je J. Šidak dao, već tada, na lapidarni, enciklopedijskim potrebama primjereni i neophodni način, veoma poticajan nacrt za buduću mnogo širu, složeniju, obuhvatniju, sintetičnu obradu toga razdoblja. Rekao bih da je to nacrt, koji u sebi sadrži poziv, da tako kažem, da se netko lati takvoga kompleksnog pothvata.

Kada je J. Šidak napisao taj tekst za Enciklopediju Jugoslavije, nije mogao u njemu sažeti rezultate neke monografije o Bachovom apsolutizmu, jer je nije bilo, ali je učinio obratno: sažeo je različite rezultate dotadašnjih istraživanja i dao tako kompleksnu, mada enciklopedijski lapidarnu, sliku da je ona na neki način upućivala — kad promatramo historiografiju u razvitku — na to da će se jednog dana morati pojaviti kompleksna monografska obrada neoapsolutizma.

Prije nekoliko godina već smo mogli uočiti određeno popunjavanje relativne praznine u poznavanju Bachova apsolutizma jednom preliminarnom raspravom M. Gross koja je objavljena u ovom časopisu.¹⁰

2. I ta rasprava i — pogotovo — knjiga definitivno i temeljito predočuju da doba Bachova apsolutizma zaista nije bilo vrijeme stagnacije, mrtvila, nego, naprotiv, da je to na svoj način veoma aktivno, veoma dinamično doba i za cjelokupnu Habsburšku Monarhiju i za Hrvatsku i Slavoniju kao njezin dio.

⁷ U toj je knjizi izbor podataka o razdoblju neoapsolutizma (Bachova apsolutizma) uključen, unutar širega povijesnog obuhvata, u uvodno poglavlje (*J. Šidaka*) »Hrvatske zemlje na pragu šezdesetih godina XIX stoljeća«, 3—12.

⁸ Knjiga sa 17 tekstova desetero autora — s pomakom težišta od zbornika radova prema monografiji skupine autora, Zagreb 1986. Za našu je temu važno 8 radova M. Gross, J. Šidaka, N. Stančića, D. Šepića, I. Karamana, 175—371.

⁹ *J. Šidak*, Bachov apsolutizam, Enciklopedija Jugoslavije, 1, MCMLV; 2. izdanje, 1, 1980. Oba su teksta gotovo jednaka (s vrlo malim zahvatima u drugom izdanju).

¹⁰ *M. Gross*, Modernizacija izvana — reforme u Građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji za neoapsolutizma, ČSP, 3/1980, 5—55.

Već su i osnovni termini značajni, i zbog svog sadržaja, i zbog konteksta. Ranije uobičajeni naziv, Bachov apsolutizam, ipak je u prvom redu političko-povijesni pojam, dok termin neoapsolutizam upućuje na složenija i dublja društvenopovijesna zbivanja.

3. Knjiga M. Gross veoma pridonosi razumijevanju dugotrajnih pojava i procesa i prije neoapsolutizma i nakon njega, sve do u naše stoljeće.

To djelo pomaže, između ostaloga, razumijevanju relacija između apsolutizma u ranijim povijesnim razdobljima i neoapsolutizma.

Shvaćam problematiku apsolutizma i neoapsolutizma, problematiku modernizacije, kao određeni izraz, oblik, dugotrajnog, veoma složenog prijelaza iz feudalizma u kapitalizam na području Habsburške Monarhije — prijelaza u kojemu vrlo dugo, zapravo do propasti Monarhije, interferiraju elementi jednoga i drugoga.

Određeni rezultati neoapsolutizma, kao dinamičnog razdoblja u povijesti Habsburške Monarhije, na svoj način dinamičnog, ugrađeni su u razvitak Hrvatske i Slavonije sve do 1918. godine, a neki od tih rezultata, neki elementi neoapsolutizma i njegovih reformi, žive i imaju utjecaja i značenja u jugoslavenskoj državi, u prvom redu u Kraljevini SHS.

Određeni rezultati neoapsolutizma prisutni su u pravnom sustavu, u nizu pravnih odredaba i na svoj način također pokazuju da pravo nije »samo« pravo, nije samo sebi svrhom nego je jedan od načina artikulacije određenih društvenih odnosa,¹¹ pa je i u tom smislu veoma zanimljivo da određeni rezultati neoapsolutističkih reformi trajno žive upravo u Hrvatskoj i Slavoniji u čitavom razdoblju dualizma, do 1918. godine, na određen način preživljavaju slom Monarhije i uspostavljanje jugoslavenske države koja prolazi kroz prilično zamršen proces pravne integracije — ona je prvobitno i niz godina nadalje sastavljena od različitih pravnih područja.

4. Jedno je od značajnih obilježja knjige sjedinjavanje niza komponenata posebnih povijesnih istraživanja, u širini koje do sada u historiografiji o neoapsolutizmu nije bilo.

U literaturi nalazimo istraživanja određenih političkih pogleda, pojava, sa gledišta političke povijesti, određenih ekonomskih pojava,¹² književnih pojava, na primjer relacija između književnosti i politike,¹³ razvitka povijesnih i ostalih

¹¹ Usp. i H. Sirotković, *Pravo i modernizacija*, n. dj.

¹² Između ostalog, u više različitih priloga *M. Despot*, objavljenih u brojnim i raznolikim publikacijama (djelomičan uvid pruža knjiga »Industrija Građanske Hrvatske 1860—1873«, Zagreb 1970). Usp. i pojedine rasprave I. Karamana u knjizi »Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću«, Zagreb 1972. Određenih zaključnih motiva ima u raspravama-poglavljima njegove knjige »Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850«, Zagreb 1989. (objavljena je 1991!). Po širini pristupa i tema zanimljiv je, npr., zbornik »Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske«, Zagreb 1967. Za našu temu v.: *M. Despot*, Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachovog apsolutizma; I. Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj Monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa (1849—1873).

¹³ Npr. poznati »slučaj« Mirka Bogovića i *Nevena*. Knjiga Nikole Andrića zanimljiv je primjer prilično ranog književnopovijesnog interesa baš za razdoblje neoapsolutizma.

humanističkih znanosti, uključujući šire društvene funkcije tih znanosti,¹⁴ a tome je i u knjizi dano mjesto.

Široko sjedinjavanje niza povijesnih istraživanja obogaćuje istraživanja u svim tim komponentama i vodi do određenih interdisciplinarnih rezultata.¹⁵

5. Vrijedno je daljnjih razmišljanja predočavanje određene cjeline kulturnih djelatnosti u Hrvatskoj u doba neoapsolutizma, i širih funkcija kulture, nekih njezinih segmenata, ali mogao bi se poželjeti poseban prikaz i analiza cjeline kulturnih djelatnosti, svih koje tada egzistiraju u javnom životu Hrvatske tog vremena ili cjeline djelatnosti koja se odvija u intelektualnoj sferi — sve do djelatnosti pojedinaca, pa i onih oblika njihove intelektualne djelatnosti koji nisu toliko dolazili do izražaja u javnom životu nego u njihovom osobnom, privatnom djelovanju, sve do razine korespondencije, do razmjene podataka i ideja, do međunarodnih veza i utjecaja.¹⁶

6.1. Jedno je od posebnih pitanja o kojima bi se moglo dalje razmišljati — zapravo riječ je o sklopu problema — određeni strah cjelokupnog sistema vlasti proletarijata kao socijalne pojave — kompleks straha od proletarijata kao socijalne pojave u evropskim razmjerima i unutar Habsburške Monarhije. Strah od proletarijata u Evropi i u Monarhiji prilično utječe na pravni sistem, na sve grane administracije, posebno na policiju, na sudstvo, na građanski status pripadnika takvih slojeva i grupa — proleterskih, poluproleterskih, lumpenproleterskih — pa možemo uočiti (dodajmo da glava III. knjige sadrži već u naslovu važan pojam »nadzor stanovništva«), da je sustavno nadziranje stanovništva dio toga sistema i motivirano je također i strahom od proletarijata i procesa proletarizacije u širim evropskim i užim, srednjoevropskim razmjerima.

6.2. Drugi je aspekt toga sklopa problema strah od revolucionarnih ideja svih vrsta, posebno, naravno, nakon revolucionarnog razdoblja 1848—49. To je strah od kompleksa revolucionarnih ideja u veoma širokom rasponu, od građanskog radikalizma do utopijskog socijalizma, do komunizma. Taj kompleks revolucionarnih ideja svih vrsta, od radikalno-građanskih do komunističkih,

¹⁴ Istraživanja, npr., o *Ivanu Kukuljeviću*, o »Društvu za jugoslavensku povjestnicu i starine«, o »Arhivu za povjestnicu jugoslavensku« (posebno J. Šidaka, M. Despot), dobro pokazuju da razdoblje neoapsolutizma nije bilo »gluvo doba« hrvatske historiografije.

Nešto je drukčije u prirodnim znanostima. Specijalistička nijansiranja u istraživanju njihove povijesti naznačuju neke pomake u gledištima i u razdoblju neoapsolutizma (usp. J. Balabanić, *Darvinizam u Hrvatskoj. Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja prvoga svjetskog rata*, Zagreb 1983, 19 i d.).

¹⁵ Treba spomenuti da knjige A. Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860—1873. I. Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*, Zagreb 1987. i II. *Društvena struktura nosilaca kulturnih institucija i članova vodeće grupe*, Zagreb 1988. sadrže brojne podatke i o razdoblju neoapsolutizma, unutar svoje sadržajno i metodološki složene strukture.

Zbog širine i raznovrsnosti bibliografskih obavijesti, treba spomenuti pregledni članak M. Despot — *Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918.* (Prilog gospodarskoj povijesti iz fondova zagrebačkih biblioteka), *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967 — i popise izvora i literature u spomenutim knjigama A. Szabo (u knjizi II proširenoj za nekoliko jedinica).

¹⁶ Karakteristični su primjeri ličnosti koje možemo upoznati uz pomoć sabranih ili izabranih djela i spisa ili većih ostavština (kao što su I. Mažuranić, A. Starčević, Lj. Gaj, J. J. Strossmayer).

izaziva strah i određeno reagiranje svih struktura vlasti i utječe na njihovo djelovanje. U okolnostima postrevolucionarnog razdoblja postoji briga i strah je li od evropske revolucije 1848—49. preostalo još nešto što može biti aktivirano u uvjetima kad su revolucije suzbijene, ali su nosioci revolucionarnih gibanja, rasuti po različitim zemljama, a politički emigranti posebno koncentrirani u Velikoj Britaniji. To je strah koji se može primijetiti u nizu dokumenata. Zbog njega se s velikom sumnjičavošću prati niz ljudi u Monarhiji, pa i u Hrvatskoj. Različite se pojave, različiti oblici djelovanja, društvene aktivnosti itd. prate s mnogo sumnje i zanimljivi su problemi istraživanja kakve osnove ta sumnjičavost ima ili u nekim slučajevima zapravo i nema.

U tom sklopu javlja se i u Hrvatskoj određeni interes, a i relativno pozitivni odnos prema kompleksu revolucionarnih ideja u Evropi toga vremena, pa i nakon završetka revolucionarnog razdoblja 1848—49. Zanimljiv je slučaj Tehničke čitaonice u Varaždinu i međunarodnih veza njezinih članova. U intelektualnoj sferi, u građanskoj inteligenciji, postoje neki oblici interesa za kompleks revolucionarnih ideja u Evropi i u postrevolucionarnoj situaciji, u vezi s emigracijom koja se koncentrira u Londonu. Sve to utječe na reagiranje vlasti, od oblikovanja određenih pravnih odredbi do policijske i sudske prakse.¹⁷

Niz asocijacija o knjizi M. Gross prilog je široj diskusiji i daljnjoj recepciji te knjige u hrvatskoj historiografiji, ali s osnovnom, polaznom prosudbom da je knjiga veoma vrijedan rezultat dosadašnjeg razvitka naše historiografije i poticaj za daljnji razvitak.

II. Nad-nacionalno i među-nacionalno. Jugoslavenska ideologija i hrvatsko-slovensko-srpski odnosi u politici i politizaciji

Uvodne napomene

Naslov ovog teksta izražava šire intencije prinosa raspravi o knjizi Petra Korunića »Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848—1870« (Zagreb 1986), 19. lipnja 1987. godine.¹⁸ Sudjelovali su (ovim slijedom): V. Melik (uvodno izlaganje), D. Pavličević, J. Prunk, Agneza Szabo, Mirjana Gross, P. Matvejević, J. Roter, P. Korunić i A. Szabo.

U »Našim temama« objavljena su (Jugoslavizam u hrvatskoj i slovenskoj politici) samo tri izlaganja: J. Roter, Povijesni kontinuitet slovensko-hrvatskih odnosa, 1902—1904; D. Pavličević, Napomene o hrvatsko-slovenskim odnosima, 1905—1907; P. Matvejević, Terminološke i druge nedoumice, 1908—1911

¹⁷ Na ovom mjestu spomenut ću samo niz podataka u nekim radovima M. Despot: Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune, u: Pariška komuna 1871—1971, 2, Beograd 1971, 965 i d.; Odjek Pariške komune u suvremenoj štampi Hrvatske, 1. Opći uslovi za ulaženje socijalističkih ideja u Hrvatsku do 70-ih godina XIX stoljeća, u: Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska »Radenika«, Beograd 1974, 11 i d.

¹⁸ Zabilježena je i u kraćem članku N. Pavića: Temelji federalizma. Razgovor o knjizi dra Petra Korunića: Djelo »Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i srpskoj politici« značajan je doprinos boljem razumijevanju razvoja jugoslavenske ideje na našim prostorima, *Vjesnik*, 20. VI 1987.

(tekst nije autoriziran, ali je tečno i točno priređen).¹⁹ I pri tome su neke teme izostavljene, a neke reducirane (od 13 izlaganja 9 sudionika objavljena su tri), pa, npr., D. Pavličević i P. Matvejević spominju izlaganja (V. Melika, M. Gross, J. Prunka) koja nisu objavljena.

Prinos raspravi

1. Istraživanja slovensko-hrvatskih odnosa, koji su osnovna tema te knjige, mogu veoma mnogo pomoći i daljnjim istraživanjima hrvatsko-srpskih odnosa. Potrebno je i jedno i drugo istraživanje, i posebno i u sklopu jugoslavenskih odnosa. Dakako, i u knjizi postoji komponenta srpskih odnosa, pa je riječ i o slovensko-hrvatsko-srpskim odnosima.

U vezi s daljnjim istraživanjima spomenuo bih interesantnu tendenciju, koja je izrazito prisutna u toj knjizi, da se u istraživanju slovensko-hrvatskih relacija iznalaze momenti povezivanja, određene povijesne vrijednosti, koje su uvjetovane vremenom, prostorom, društvenim kretanjima itd., i pretežno su na svoj način pozitivne pojave. Određeni problemi u tim odnosima dijelom su prisutni, ali su više u drugom planu, i u toj knjizi i u diskusiji.

Ima dovoljno razloga u toj vrsti istraživanja da se pronalaze određene pozitivne pojave u tim povijesnim odnosima, određene povijesne vrijednosti uvjetovane društvenim nosiocima, vremenom, prostorom i ostalim činiteljima. Zato su takva istraživanja slovensko-hrvatskih odnosa korisna i za daljnja istraživanja hrvatsko-srpskih odnosa.

2. Jedno je od pozitivnih obilježja knjige, što su na određeni način, u sklopu njezine teme, koncepcije, u generalizacijama, dani i odgovori na neke tendencije kojih ima do danas u cjelokupnoj jugoslavenskoj historiografiji. Naime, trebalo bi u daljnjem razvitku istraživanja hrvatsko-srpskih odnosa težiti da ih oslobodimo tendencija, kojih i danas — opet i nanovo — ima u nekih naših historičara. Neki od njih, ulazeći u problematiku 19. stoljeća, postaju odvjetnici ili zastupnici jedne ili druge strane u povijesnim sporovima i te sporove tendenciozno prenose do današnjice.²⁰ Tako ima pojava, u različitoj literaturi, da se jedna politička stranka, jedna ličnost, ocjenjuje stavovima druge političke stranke, druge ličnosti, njoj protivne, pa primjena takve naopake metodologije dovodi do širih konstrukcija.

2.1. U novije vrijeme jako je izražena tendencija da se u istraživanju hrvatsko-srpskih odnosa, u prvom redu 19. i početka 20. stoljeća, određeni istraživači postave na stajalište jedne strane u nekadašnjim povijesnim sporovima, pa tu stranu potpuno zastupaju. Istraživači, u interpretaciji izvora, podataka, postaju advokati, zastupnici, u nekadašnjim sporovima. Prof. Vasilije Krestić izvanredan je primjer takve tendencioznosti. To je kulminiralo, uz druge radove koji su publicirani, u obliku novinskog članka, u »Književnim novinama«,

¹⁹ V. i kraći osvrt K. Manojlović, n. dj., 216—217.

²⁰ Prvi put o tome (Okrugli stol »Savremeni problemi istorijske nauke«, Priština, 1. XI 1984. i u povodu toga skupa): V. Oštrić, Ni zastupnik ni odvjetnik, *Vjesnik, Sedam dana, Tjedni dodatak*, 343, 23. XI 1984, 5—6; Napomene o zajedništvu i o nacionalizmu u historiji i u historiografiji, *Horizontet e historisë — Horizonti istorije*, 8, Priština 1984, 39—47.

o genezi ustaškog genocida nad Srbima u tzv. NDH.²¹ Moglo bi se reći da to ne ulazi u historiografiju, ali, na žalost, ipak ulazi, po svom autoru, njegovom društvenom statusu, opusu i karijeri, po onome što radi i što je rekao u obliku novinskog članka.²² Članak je zapravo, može se prosuditi, sinteza autorovih pogleda o hrvatsko-srpskim odnosima u stoljećima novoga vijeka, u vezi je i s autorovom univerzitetском djelatnošću, uredničkim utjecajem u »Istorijskom glasniku«, nekim značajnim projektima Srpske akademije nauka i umetnosti.²³ Čitajući i analizirajući taj monstruozi članak, stekao sam dojam da je to neka vrsta »preliminarne sinteze«²⁴ i ta pretpostavka izaziva osjećaj užasa kad se razmišlja što će se na temelju takvih pogleda dalje pojaviti.²⁵

3. Očigledno je da je potrebno suprotstavljanje niza ljudi, iz svih dijelova jugoslavenske historiografije,²⁶ takvim tendencijama, pa u toj borbi, koja će biti, na žalost, dugoročna, trebalo bi nastaviti s istraživanjima međusobnih odnosa — Slovenije i Hrvatske, Hrvatske i Srbije, itd. — s namjerom da se objektivno i odmjereno uočavaju problemi i opterećenja u tim odnosima, ali

²¹ V. Krestić, O genezi genocida nad Srbima u NDH. U periodu do prvog svetskog rata, *Književne novine*, 716/86, 15. septembar 1986, str. 1, 4 i 5. (čitave tri stranice, uključujući cjelokupni prostor prve stranice). Istaknuto mjesto i prostor u prilično čitanom listu i tekst za koji autor »skromno« kaže da je »pionirski« i da »takav, sigurno nije bez mana«!

²² Ovdje treba dodati i naglasiti da autor, pokazujući i u ovom slučaju poveliku nekritičnost prema sebi samom, smatra svoj članak (»pionirski rad«) znanstvenim tekstom: opremio ga je bilješkama (ima ih 43) i unio u drugo, prošireno izdanje svoje knjige rasprava i članaka »Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX veka«, »Nova knjiga«, Beograd 1988, 339—368. (o prvom izdanju usp. širi kritički osvrt P. Korunića, Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj nacionalnoj politici i hrvatsko-srpski odnosi — u povodu knjige V. Krestića, Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860—1873, Beograd 1983, ČSP, 1/1984, 83—107). U knjizi su i drugi polemički odjeci i autorovi odgovori na kritička zgražanja nad člankom u »Književnim novinama« (usp. autorov »autokomentar« o tom članku: Od istorijskih činjenica do političkog slučaja, 369—383). Spominjem to i zato što je novinski članak postao pomalo »legendarno« polemičko opće mjesto, a manje je zapaženo njegovo ponovno »znanstveno« objavljivanje i drugi autorovi polemički tekstovi u spomenutoj knjizi.

²³ Između ostalog — autorove su tendencije, uz istraživačke rezultate, dale i primjetan pečat nekim svescima »Istorije srpskog naroda« koju objavljuje Srpska književna zadruha (u širem sklopu svezaka V/1, V/2, VI/1 i VI/2). — Ne zaboravljajući potrebu razlikovanja, treba reći da ne možemo sve njegove radove jednako prosuditi. Zanimljiv je noviji primjer Krestićev članak »Zagreb — političko središte Srba u Austro-Ugarskoj«, u »Zborniku o Srbima u Hrvatskoj« Odbora za istoriju Srba u Hrvatskoj SANiU (1, Beograd 1989) kojemu je V. Krestić urednik. Oslobođen tendencioznosti o kojoj je ovdje riječ, taj članak pokazuje da je Zagreb prirodno-povijesnim putem postao središte znatnog dijela srpskog naroda (uz Novi Sad i nakon njega). Dodajmo da je i to jedna od prirodnih funkcija Zagreba kao glavnog grada Hrvatske ne samo do 1918. godine nego i dalje, do naših dana — u potpunoj suprotnosti sa suvremenom (današnjom) akcijom razaranja Hrvatske iznutra — lažnim »samoodređenjem« »do otcjepljenja« svakog naselja koje velikosrpski nacionalnosti smatraju svojim.

²⁴ Taj »dojam« i nije samo utisak u pravom smislu riječi — potvrđuje ga i zaključni odlomak Krestićeva članka.

²⁵ Ne ulazim ovdje ni u nabranje što se sve već pojavilo — izvan povijesne znanosti i njezine literature — od zloupotrebe »kutije olovnih slova« (po M. Krleži) do olova u magazinima i redenicima.

²⁶ Taj pojam shvaćam u skupnom, složenom smislu.

ne zanemaruju i prešućuju ni dosezi, neki dometi, određene povijesne vrijednosti, koje su u tim odnosima nastajale.

Zbog toga sam naglasio korisnost i potrebu tako usmjerenih istraživanja. Mislim da nije riječ o kratkoročnom, nego, na žalost, o dugoročnom problemu.

4. Knjiga privlači određenu pažnju i s gledišta povijesti radničkog pokreta. Brojni podaci i interpretacije olakšavaju razumijevanje nekih pojava u počecima radničkog pokreta, posebno u Hrvatskoj. Ideje, koje su tema te knjige, pojavljuju se i imaju svoja polja djelovanja i širenja u krugovima građanske elite, ali postoje i radničke skupine, koje su s tom elitom u određenom kontaktu, npr. tipografski se radnici mogu, zbog svoje djelatnosti i mogućnosti samoobrazovanja, lakše upoznati i s tim idejama. U krugu tipografskih i nekih obrtničkih radničkih struktura nalazili su se ljudi koji su se samoobrazovanjem, u prvom redu, te u radničkim obrazovnim organizacijama, osposobili i za određene intelektualne funkcije. Oni upoznaju jugoslavenske ideje, a to im pomaže u oblikovanju nekih vlastitih političkih stavova. Prva socijalistička izjava u Hrvatskoj, 1869. godine, oprezno je izražena u jednom proglasu²⁷ u kojemu se socijalistička ideja opisuje kao međunarodna pojava. Međunarodnost te ideje otvara put i prvim nosiocima radničkog pokreta u Hrvatskoj, u prvom redu u Zagrebu. Oni se služe također i jugoslavenskom idejom, koja je posebno tipografskim radnicima pristupačnija, jer su obrazovaniji i bliži intelektualnoj produkciji u novinama, časopisima, knjigama, baš zbog svoga rada u štamparijama.

U radničkim krugovima nalazimo i određenu primjenu jugoslavenskih ideja. One su specifični oblik radničkog internacionalizma, kao mogućnost da se socijalističke ideje na jednom povezanom prostoru lakše šire. Uskoro nakon razdoblja koje je obuhvaćeno u toj knjizi, u prvoj brošuri namijenjenoj potrebama radnika u Hrvatskoj 1874. godine, uspostavlja se vrlo razborito, odmjenim izrazima odnos između nacionalnog i internacionalnog, koji uključuje nacionalno, dakle ne negira ga, nije anacionalan, nego uvažava i jedno i drugo, težeći da radnika oslobodi nacionalističkih utjecaja, ali tako da on zbog toga ne postane anacionalan.²⁸

Tada je pokrenut (4. X 1874, a izlazi do 13. VI 1875) prvi radnički i socijalistički list u Zagrebu »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«. Kada je taj prvi list nakon nekoliko mjeseci djelovanja nešto od svojih početnih ciljeva postigao, karakteristično je da ga prva javna radnička skupština u Zagrebu, 21. veljače 1875, koju tada doneseni Zakon o pravu sakupljati se omogućava, prihvaća kao glasilo radnika u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, a nešto kasnije će list promijeniti svoj podnaslov (pozivajući se na spomenutu skupštinu) i označit će se kao jugoslavenski list — »Glasilo jugoslavenskoga radničkoga stališa«.²⁹

²⁷ Izvor: Slike iz radničkog života u Zagrebu prošlog stoljeća (V. Oštrić, *Kaj*, 3/1973, 87. Više o tome: V. Oštrić, »Neima na svietu ljepšega, nego li društveni život!« (Prilog biografiji Dragutina Kalea), isto, 24.

²⁸ Više o tome: V. Oštrić, »Neima na svietu...«, 37—39. Prvi dio naslova mogla članka (u navodnicima) motto je te brošure Dragutina Kalea.

²⁹ Unutar većeg skupa radova spomenut ću ovdje jedan: V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1890), u zborniku radova »Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska 'Radnika', Beograd 1974, 45—84, 56—57.

S tih nekoliko primjera htio sam potkrijepiti misao da u krugu pokretača radničkog i socijalističkog pokreta, u ovom slučaju u Zagrebu, potkraj 60-ih i u prvoj polovici 70-ih godina — karakteristično početno razdoblje — počinje upoznavanje sa socijalističkom idejom i tadašnjim radničkim pokretom u Evropi kao međunarodnom pojavom.

Zatim, oni nastoje, znajući ponešto i o jugoslavenskoj ideji, primijeniti i nju da bi uspostavili razuman odnos između internacionalnog i nacionalnog, čine to u svojoj praktičnoj djelatnosti, pa prihvaćanje određenih oblika jugoslavenske ideje povezuju i s praktičnim vezama i suradnjom.

Imamo u vidu i kontakte s radnicima i određenim radničkim središtima i prvim radničkim organizacijama u Sloveniji, zatim s nekim radničkim središtima na jugu Ugarske, dakle na području Vojvodine, i posebno s krugom prvih socijalista u Srbiji (Svetozar Marković i njegovi pristaše), što im omogućava da izraze jugoslavensko shvaćanje koje, s jedne strane, ima jedan od svojih izvora u upoznavanju s jugoslavenskom idejom koja je prisutna u hrvatskoj javnosti, a, s druge, jugoslavenskom se idejom koriste za određene početne svrhe radničkoga pokreta. Jugoslavenska je ideja, između ostalog, posrednik između opće internacionalističke opredijeljenosti za radnički pokret, za socijalističku ideju kao međunarodnu pojavu i osobne, nacionalne opredijeljenosti svakoga čovjeka.

III. Vrijednosti i kontroverzije. »Zapisci . . .« Ise Kršnjavoga

Uvodne napomene

1. Dio ostavštine I. Kršnjavoga, objavljen kao opsežno dvosveščano djelo »Zapisci iza kulisa hrvatske politike« (Priredio Dr Ivan Krtalić, Knjiga prva i Knjiga druga — sa zajedničkom paginacijom — Zagreb 1986), bio je povod i razlog za raspravu »Modernizacija Hrvatske između politike i kulture«, 20. ožujka 1987. U živahnoj raspravi sudjelovali su (ovim redom): D. Roksandić (uvodno), R. Lovrenčić (uvodno), I. Krtalić, Mirjana Gross, P. Strčić, Agneza Szabo, I. Krtalić (2. put), M. Šicel, Mira Kolar, Željka Čorak, Olga Maruševski, D. Roksandić (2. put), O. Maruševski, M. Gross, Ž. Čorak, I. Krtalić, A. Szabo, R. Lovrenčić (niz kraćih, dijelom uzajamnih, replika).

2. Objavljeno je samo pet priloga: *M. Gross*, O političkoj uvjetovanosti djelovanja I. Kršnjavoga, 1885—1887 (na osnovi prvog izlaganja); *P. Strčić*, Sporna kritičnost izdanja »Zapisaka«, 1888—1890; *M. Šicel*, O estetskom sustavu I. Kršnjavoga, 1891—1892 (izuzetno, uključen je dijalog O. Maruševski — M. Šicel); *M. Kolar*, I. Kršnjavi u modernizaciji Hrvatske, 1893—1895; *Ž. Čorak*, I. Kršnjavi i hrvatsko društvo njegova doba, 1896—1897 (prema prvom izlaganju); *O. Maruševski*, U povodu »Zapisaka« I. Kršnjavoga, 1898—1901 (prema prvom izlaganju).³⁰

Prinos diskusiji

1. Riječ je o obilatoj građi koja sada, objavljena, posebno potiče i omogućava daljnja istraživanja.

³⁰ Kraći osvrt *K. Manojlović*, n. dj., 217.

Knjiga je podijeljena na dva sveska, što je tehničko (ali i — za istraživanje važno — kronološko) rješenje.³¹

Izidor Kršnjavi komponirao je svoje »Zapiske« tako da je u njih uključio značajan broj pisama, svojih i njemu upućenih, te neke druge tekstove,³² pa već iz toga proizlazi potreba da se istraživanja u povodu te knjige neposredno povežu s istraživanjima njegove cjelokupne ostavštine.³³

Bilo bi vrijedno, nakon te knjige, prirediti i objaviti precizan analitički pregled njegove ostavštine, uključujući i cjelokupnu korespondenciju. Trebalo bi se nadati da će knjiga i diskusija dati poticaj da se takav stručni rad obavi i objavi u nekom arhivističkom ili povijesnom časopisu.

Malen dio korespondencije I. Kršnjavog »ugrađen« je i u »Zapiske«, pa već i to potiče potrebnu obradu cjeline korespondencije. Kršnjavi na mnogo mjesta spominje različite svoje članke u publicistici, periodici i štampi, različitog tipa, o političkim i drugim temama, pa bi iz daljnjih istraživanja imala proizaći njegova bibliografija. Obradu cjelokupne zaostavštine trebalo bi izvesti kao stručno-znanstveni projekt — u uzajamnom odnosu s radom na bibliografiji I. Kršnjavog, što bi omogućilo napredak daljnjih istraživanja na različitim područjima koja su u vezi s njegovim interesima i djelatnošću.

2. Takva daljnja istraživanja nadoknadila bi ono što nije riješeno tim izdanjem — o tome je bilo u raspravi prilično govora — koje nije priređeno kao kritičko, znanstveno, izdanje. To izdanje priređeno je s brojnim nedostacima, ali i to bi trebalo potaknuti druga istraživanja.

Takvo kakvo je, to je izdanje veoma poticajno, a s druge strane, prema njemu pažljiv čitatelj mora biti na određen način i oprezan.

Uz normalni oprez, što ga svaki zainteresirani čitatelj treba imati prema svakom subjektivno obojenom tekstu, treba voditi računa i o nekim nedostacima u priređivanju toga izdanja i na njih obratiti pažnju. I o tome je bilo prilično govora u raspravi. Na primjer, u pažljivom čitanju može se primijetiti da je bilo problema — neriješenih ili ne baš precizno riješenih — pri čitanju, transkripciji, prevodenju, priređivanju za štampu i samom štampanju, što je vrlo kompliciran posao kod takvog rukopisa. Uz probleme oko niza imena o kojima je bilo govora u raspravi bilo je problema i s pojmovima, s različitim izrazima za koje se vidi da su pogrešno navedeni. Valjda su u nekoj fazi rada pogrešno pročitani, prevedeni, zapisani, ostali neprovjereni, neispravljani. Negdje se, recimo, brka Sabor i Odbor toga Sabora — Zemaljski odbor i tome slično. Postoji niz takvih primjera.

³¹ Knjiga prva ima vremensku odrednicu 1887—1905, a druga 1906—1919. Izvan njih je zanimljivi »Autonekrolog« (I, 1—9), napisan za uredništvo *Vijenca* poslije 1921, a objavljen 1. III 1927. Rukopis »Zapisaka« 1887—1905. seže od 10. do 381. str., a slijedi »Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba«, objavljen 1905. u *Hrvatskom kolu*, s podnaslovom »Iz mojih zapisaka«. S dnevničkim zapisima 1906. počinje druga knjiga (str. 451) i oni sežu, datirani, do 20. 11. 1919. (str. 842), a slijede nedatirani prilozi druge vrste, s jednim dramskim tekstom (str. 842—872).

³² Knjige bi morale imati sadržaj u kojemu bi bili navedeni i različiti prilozi dnevničkim i datiranim zapisima.

³³ Usp. napomene u tom smislu *Mire Kolar*, n. dj., 1893/94. Opsežna ostavština I. Kršnjavog (npr. s obilnom korespondencijom) nalazi se u Arhivu Hrvatske. Prvi su prilozi istraživanju objavljeni i prije objavljivanja »Zapisaka«. Npr. V. Tartaglia-Kelemen, *Pisma Izidora Kršnjavog 1874—1878. godine*, *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, svezak II, Zagreb 1973.

Slično je i sa Kazalom osoba koje je izrađeno tako da sadrži biografske podatke o nizu ličnosti, kao značajno i korisno pomagalo čitatelju. Ali, tu nisu sve odrednice sasvim dobro riješene, tako da i tu ima nepreciznosti, pojmovnih grešaka i sličnog. Na primjer, kad se govori o Josipu Franku (umro 1911), povezuje ga se s utjecajem mnogo kasnijih »frankovaca«, a taj utjecaj je bio malen i ne može ga se tako definirati.³⁴ Ili, na primjer, govori se o radu frankovaca nakon Frankove smrti i radu protiv narodnog režima. Koji je to »narodni režim« — 1912 — 13 — 14. ili kasnijih godina? Kršnjavi zapisuje susret i razgovor s barunom Hellenbachom 9. I. 1908. i jedan razgovor u vezi s njime 28. II 1909, a u Kazalu osoba objašnjava se da je to Lazar Hellenbach koji je umro 1887. godine! U drugoj knjizi ima nekoliko zanimljivih podataka o Vitomiru Koraću, spomenut je i kao ministar (zapisi 1919. god.), a u Kazalu je Korać sudionik Vukovarskog kongresa, »na čelu desnih socijalista« (II, 889). Takvih primjera ima još, spomenuti su neki karakterističniji (uz niz opaski drugih sudionika u raspravi).

U raspravi je bilo neophodno reći da je u priređivanju za štampu i u objavljivanju veoma kompliciranog i teškog rukopisa — ali ne kao kritičkog, punovrijednog znanstveno priređenog izdanja — došlo do toga da u njemu ima niz pojedinosti, nedostataka, prema kojima stručno i znanstveno zainteresirani čitalatelj mora biti pažljiv i na određeni način osjetljiv.

3. Još nekoliko napomena i razmišljanja proizlaze iz čitanja »Zapisaka . . .« i nisu vezana za probleme kritike objavljenog teksta. Zanimljiv je odnos (o tome je bilo govora u raspravi) — u procesu modernizacije u Hrvatskoj, kojemu je Kršnjavi mnogo pridonio — između relativne elitističke uskoće projekata na kojima Kršnjavi neposredno radi, ali i određene širine rezultata i mogućnosti da se ostvare i novi rezultati u daljnjem razvoju.

U procesu modernizacije Kršnjavi, u prvom redu, misli na elitnu, elitističku modernizaciju i, u prvom redu, i ponajviše na tome radi, na određen način nastavlja nadograđivati Strossmayerovu građevinu, mada se ne slažem da je Strossmayer baš gradio samo od krova.³⁵ U modernizacijskom procesu postojali su određeni razlozi zbog kojih je bilo veoma potrebno graditi i od krova. Ali, Kršnjavijev interes, njegove akcije, njegovi poticaji bili su toliki da je uvelike pridonio i dograđivanju te zgrade preko katova i do prizemlja — metaforično rečeno (ali imajući u vidu, na primjer, školski sustav).

Postoji zanimljiva složenost odnosa. U Hrvatskoj se, u doba najaktivnijega kulturno-političkog djelovanja I. Kršnjavog, i dalje »izgrađuje« kultura unutar tadašnjih političkih, ekonomskih, društvenih mogućnosti, i ona je u visokom stupnju elistički usmjerena, ali se ipak u to ugrađuje mnogo toga što omogućava — ograničeno u njegovo doba, a nešto šire u kasnijem razvoju — određeno širenje i demokratiziranje kulture. Prema tome, ako to nije došlo toliko do izražaja u njegovo doba — mada i on na tome na određeni način radi i tome pridonosi — ipak je stvorio i veoma široke, značajne mogućnosti za buduće razrješavanje odnosa između elitne, elitističke i demokratizirane kulture.

4. Na izvjestan način o tome govori i odnos Kršnjavog prema različitim socijalnim pitanjima, o čemu je također bilo govora u raspravi.

³⁴ Formulacija da su frankovci bili »značajna komponenta u pokretu Vladimira Mačeka i u ustaškom pokretu« (II, 882).

³⁵ I. Krstalić, Iso Kršnjavi ili pozicija subjekta u centru, I, str. VII, VIII.

Pri tome treba uzeti u obzir nešto što je u Kršnjavog kao slojevite ličnosti razumljivo i važno — odvučeni odnos između određene reakcionarnosti i liberalnosti, progresivnosti. Da ponovim: u njega je ipak prevladavala elitistička orijentacija, ali i s takvom širinom, s takvom orijentacijom, da ona otvara kasnije procese buduće šire demokratizacije kulture, a s druge strane — Kršnjavi je politički reakcionarniji nego što je kulturno. Ali i u tome ima u njega određene evolucije. U ono vrijeme dok je Khuenov suradnik, on prihvaća gledišta koja u razdoblju Khuenova režima u Banskoj Hrvatskoj prevladavaju, gledišta koja su u socijalnim pitanjima veoma reakcionarna, no kasnije ponešto evoluirala.

Njegovo kulturno djelovanje sadrži i tekovine kulturnog razvitka, koje su korisne za široke narodne slojeve, radničke i seljačke. On to radništvo i seljaštvo prihvaća kao realnost — ali mu je u isto vrijeme potpuno razumljivo da je to isto radništvo i seljaštvo isključeno iz politike, iz političkog života, iz političkih prava. Kasnije on ponešto evoluirala, u onom razdoblju kad se priključio Frankovoj stranci naći ćemo da ima pozitivno gledište prema proširenju prava glasa, pa i prema općem pravu glasa, ali vidi se da pri tome nije dosljedan: opće pravo glasa za njega je prilično daleko i nerealno. Proširenje prava glasa prihvatljivo mu je, ali ga ne smatra baš najbitnijim u svojim političkim kombinacijama, podređujući ga zapravo političkoj taktici. Ako je za ostvarenje neke političke kombinacije potrebno da se provede proširenje prava glasa, on je za to. Ali, rekao bih da to ne smatra jednim od bitnih preduvjeta za društveni, društveno-politički napredak u Banskoj Hrvatskoj.

Zanimljiva je za njega velika širina u kontaktima, u komunikaciji. Uza svoju idejnu i političku slojevitost i složenost, zanimljiv je i zbog toga što je politički komunikativan, Kršnjavi ima — unutar obilježja što ih ima politika u Habsburškoj Monarhiji, posebno u Ugarskoj, zapravo visoku političku kulturu, sposobnost političkog dijaloga, političkog komuniciranja.

I te osobine treba gledati kao slojevitu pojavu. S jedne strane, služe mu u raznovrsnim političkim kombinacijama, u političkoj taktici, u konstrukcijama različite vrste, u političkim zaokretima, a, s druge, to mu omogućava širinu pristupa, širinu razumijevanja ljudi i odnosa s njima. Spomenuo bih kao primjer na određeni način prijateljski odnos između I. Kršnjavog i Vladimira Čopića. Taj prijateljski odnos nastao je u razdoblju uoči prvoga svjetskog rata, kad je Čopić student Pravnog fakulteta i politički blizak Kršnjavom — u pojedinim etapama bliži ili udaljeniji. Jedan oblik prijateljskog odnosa nastavlja se i dalje. Kršnjavi je, doduše, razočaran kad se susreo sa Čopićem nakon njegovog povratka iz Rusije i uočio da je Čopić postao vatreni boljševik, komunist. O tome je ostavio vrlo zanimljiv zapis.³⁶ Ipak, taj se prijateljski odnos

³⁶ II, 817, 10. 12. 1918. O odnosu Kršnjavoga i Čopića do rata v. V. Oštrić, Napomene o prijelazu Vladimira Čopića od nacionalizma komunizmu, *Senjski zbornik*, VIII, 1981, 71—84. Zapis I. Kršnjavog o povratnicima iz Rusije, V. Čopiću i Ivanu Brkiću (u kazalu je to »Brkić, Frane, društveni radnik«; Brkić spomenut na str. 566 nije Brkić spomenut uz Čopića na str. 817) zanimljiva je izvorna potvrda moje analize. — I. Kršnjavoga, V. Čopića i I. Brkića prvi put spominjem u članku Vladimir Čopić u jugoslavenskoj historiografiji, *Život i djelo Vladimira Čopića*, Rijeka 1978, 314. — Čopićeva pisma Kršnjavome objavio je I. Očak u prilogu »Nova građa za biografiju Vladimira Čopića«, *Historija radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru*, Rijeka, 3, 1980. — V. Čopić se prijateljskije odnosi prema Kršnjavome (v. npr. pismo iz zatvora u Zagrebu

nastavlja, možda više sa Čopićeve strane, on se javlja Kršnjavome iz Beograda, šalje mu, npr., svoj govor u Ustavotvornoj skupštini i želi njegovo mišljenje. U sklopu istraživanja o Čopiću obuhvaćen je kao zanimljiva pojava i odnos prema Kršnjavome, a ovdje je spomenut kao prikladan primjer nekih osobina Kršnjavoga, kao javnoga, kulturnog, političkog djelatnika.

U ovim napomenama razmišljam u prvom redu o složenosti i slojevitosti Kršnjavoga. Dosadnja istraživanja o Kršnjavome — kojima je značajan doprinos i objavljivanje njegovih »Zapisaka . . .« — omogućavaju znatno objektivniju, svestraniju, složeniju revalorizaciju Kršnjavoga. Dobro je što je u toku takva znanstvena revalorizacija koju su potaknuli u prvom redu historičari umjetnosti.

Krenulo je vrlo zanimljivom revalorizacijom Hermana Bollea³⁷ i na to se prirodno, logično nadovezuje i revalorizacija Kršnjavoga, kao što pokazuje knjiga Olge Maruševski,³⁸ neka druga istraživanja i objavljivanje »Zapisaka . . .«. Toj pozitivnoj i vrlo vrijednoj tendenciji historičara umjetnosti to lakše i to više mogu se pridružiti historičari drugih profila.

3. IV 1919, razglednicu iz Beograda 28. IV 1920. i pismo iz toga grada 25. V 1921) nego Kršnjavi prema njemu, kako pokazuje spomenuti zapis i jedan spomen Čopića u negativnom smislu (II, 831, 31. 8. 1919).

³⁷ Vrlo je zanimljiv u tom smislu tematski svezak časopisa *Život umjetnosti* o H. Bolleu (26—27, 1978).

³⁸ O. Maruševski, *Iso Kršnjavi kao graditelj, Izgradnja i obnova obrazovnih kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Zagreb 1986.